

Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10,11,12 Οκτωβρίου 2014
Μιχάλης Παπαμαύρος (1916-1963): από τον Lietz στον Μακαρένκο

Τριαντάφυλλος Β. Λούκας, Διδάκτορας Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών

SUMMARY

In the present announcement we will focus on the life and, especially the evaluation of the scientific work of the educator Michael Papamavros, which started in 1916 with the support of his doctoral thesis in Jena, Germany, and ends with his “New Pedagogy System” in 1961. In this course, a major post certainly was his work “Teaching principles of working school. Twenty letters to the Greek teacher”, which was published in 1930 in Lamia, where he served as Director of the local Didaskaleio. In this work he formulates, through simple demotic, his basic teaching principles- principles of the working school: a) the united centralized teaching, b) the student-centered teaching principle, c) the collaborative learning, d) the total consideration as a way of learning. Papamavros, alongside the course leading to the formulation of his scientific work, makes a course of policy options. From his initial integration into the working school movement and the reform pedagogy in Germany, he is directed, mainly postwar, to left political and pedagogical positions adopting proposals from Makarenko’s pedagogy, whose works he translates in Greek language. However, despite his turn, it does not seem that is he is totally acceptable by the left educational stream.

Λέξεις-Κλειδιά: Σχολείο εργασίας, Ενιαία Συγκεντρωτική Διδασκαλία, μαρξιστική παιδαγωγική, διώξεις

Στην παρούσα ανακοίνωση θα σταθούμε στη ζωή και -κυρίως- στην αποτίμηση του επιστημονικού έργου του παιδαγωγού Μιχάλη Παπαμαύρου, παράλληλα με την πορεία των πολιτικών επιλογών του, στηριζόμενη σε δευτερογενείς κυρίως πηγές. Τα χρονικά όρια στον τίτλο της ανακοίνωσης εσωκλείουν τα δύο όρια της παραγωγής του επιστημονικού έργου του παιδαγωγού. Την έναρξη και τη λήξη αυτού. Η έναρξη του επιστημονικού του έργου γίνεται με την υποστήριξη της διδακτορικής διατριβής στην Ιένα της Γερμανίας το 1916 (Papamavros, 1916). Και η λήξη καθορίζεται από την έκδοση από τον ίδιο τον Μ. Παπαμαύρο, το 1961, του έργου του «Σύστημα Νέας Παιδαγωγικής» (Παπαμαύρος, 1961) και τις περιπέτειες τις οποίες είχε ο ίδιος μετά από την έκδοση αυτή. Ανάμεσα στα δύο αυτά όρια, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, φαίνεται καθαρά η επιστημονική στροφή του Παπαμαύρου, συνεπεία ιστορικών διεργασιών, πολιτικών επιλογών, διώξεων και διαδοχικών φυλακίσεων. Το διάστημα των σαράντα πέντε χρόνων, όπως θα φανεί και από την παρουσίαση και υποδηλώνει και ο τίτλος της ανακοίνωσης, ο Μ. Παπαμαύρος διένυσε μια πορεία από τη μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και το Σχολείο Εργασίας προς την υλιστική- σοσιαλιστική.

1. ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Το 1916 υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή έχοντας κάνει στη Γερμανία προπτυχιακές -πράγμα σπάνιο- και μεταπτυχιακές σπουδές -πράγμα σύνηθες- για έλληνες φοιτητές της Παιδαγωγικής. Οι σπουδές του ολοκληρώθηκαν χάρη σε κληροδότημα του Σταμάτιου Πρώειου για Χιώτες μαθητές¹. Στη διατριβή του -η οποία δημοσιεύθηκε στην επετηρίδα της παιδαγωγικής σχολής της Ιένα (Χαρίτος-

¹ Μαζί με τον Παπαμαύρο σπούδασαν παράλληλα και άλλοι δύο Χιώτες καταξιωμένοι αργότερα Έλληνες Παιδαγωγοί: οι Σταύρος Μπουρλώτος και Θεόδωρος Κάστανος (Κοντομήτρος, 2006: 398-407).

Κανδήλα- Κοντομήτρος, 2002: 51)- έκανε προτάσεις για τη μεταρρύθμιση του σχολείου στην Ελλάδα. Στην Ιένα δέσποζε ακόμη η φυσιογνωμία του Καθηγητή Wilhelm Rein, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί «ο τελευταίος ερβαρτιανός» (Δημαράς, 1985: μγ'). Ενάντια σε αυτή την τάση, ο Παπαμαύρος υποστήριξε ότι ήταν λαθεμένος ο τρόπος πρόσληψης του κλασικού πνεύματος στην Ελλάδα, έβλεπε περιορισμένα τα όρια της παιδαγωγικής ελευθερίας σε ένα συγκεντρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα και προέβη στη διαπίστωση -με βεμπεριανές μάλλον επιρροές- ότι στην τότε Ελλάδα «δεν διδάσκει ο δάσκαλος, αλλά ο νόμος μέσω των δασκάλων» (Papamawros, 1916: 104). Στη Γερμανία μετά την υποστήριξη της διατριβής του, επισκέφθηκε και κατόπιν εργάστηκε στο Εξοχικό Παιδαγωγείο του Hermann Lietz στη Haubinda της Θουριγγίας το διάστημα 1918-19 (Παπαμαύρος, 1920: 100) (Κοντομήτρος, 2006: 409), θεσμό σε μεγάλη άνθηση στη χώρα αυτή ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Κοντομήτρος, 2006) (Μαρτίνου- Κανάκη, 2009: 63-68). Εκεί, μέσα από δικές του μαρτυρίες φαίνεται να διαμόρφωσε και επεξεργάστηκε σε μια πρώτη μορφή βασικές αρχές της παιδαγωγικής του πρότασης: α) σχολείο με μαθητές για την κοινωνία, β) σχολείο εργασίας με αυτενέργεια μαθητών χωρίς διάκριση επιστημονικής και χειρωνακτικής εργασίας, γ) φυσικός- υγιεινός τρόπος διαβίωσης με παράλληλη σωματική άσκηση, ε) εξέταση από μαθητές επιμέρους ζητημάτων του μαθήματος και παρουσίασή του στην τάξη, και στ) σχολική κοινότητα όπου ο μαθητής ήταν μέλος της με δικαιώματα και καθήκοντα (Παπαμαύρος, 1920: 100-115) (Παπαμαύρος, 1922, 227-233)².

Επόμενο μεγάλο σταθμό στο επιστημονικό έργο του αποτελεί το βιβλίο του «Διδαχτικές αρχές του σχολείου εργασίας. Είκοσι γράμματα στον Έλληνα δάσκαλο», το οποίο εκδόθηκε το 1930 στη Λαμία, όπου ήταν Διευθυντής του εκεί Διδασκαλείου την περίοδο 1928-1933. Αυτό το έργο, γραμμένο με γλωσσική αμεσότητα, αποτέλεσε την πρώτη ολοκληρωμένη καινοτόμο παιδαγωγική παρέμβαση του Μ. Παπαμαύρου, το magnum opus του, μέσα από εμπειριστατωμένη κριτική στα στάδια διδασκαλίας του νεοερβαρτιανού δασκάλου του Wilhelm Rein (Παπαμαύρος, 1930: 17-77). Καινοτομίες του βιβλίου αυτού αποτέλεσαν:

² Ο Παπαμαύρος δεν έθιξε ποτέ του τα τρωτά σημεία αυτών των σχολείων, τα οποία ακόμη και το 1961, όταν είχαν αλλάξει τα παιδαγωγικά του πιστεύω, χαρακτήρισε «τα παιδαγωγικότερα σχολεία» (Παπαμαύρος, 1961: 100). Δεν έθιξε τους σκοπούς τους οι οποίοι μάλλον δεν αντέβαιναν το γερμανικό εθνικισμό. Χαρακτηριστικά, ο H. Lietz κατατάχθηκε εθελοντής στο γερμανικό στρατό κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Κοντομήτρος, 2006: 515). Αποτελεί θέμα ευρύτερης συζήτησης, που δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο της παρούσης ανακοίνωσης, το κατά πόσο το κίνημα της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής, κάνοντας κριτική στον τεχνικό πολιτισμό (Zivilisation) και δίνοντας έμφαση στον πνευματικό πολιτισμό, στην κουλτούρα (Kultur) (Μαρτίνου- Κανάκη, 2009: 47) προετοίμασε το έδαφος και κατόπιν εγγράφηκε στη γενεαλογία του Ναζισμού (Traverso, 2013: 128, 135, 170-175). Μπορεί πάντως να συγκρίνει κανείς το παραπάνω κίνημα με τις αρχές της παιδείας του εθνικοσοσιαλισμού (Reble, 2008: 497-503). Ζητούμενο αποτελεί με ποια κριτήρια, λογική, σκοπό και προτεραιότητες ορίζει κανείς τις αρχές του σχολείου για τη ζωή (Röhrs, 1986: 61).

α) η ενιαία συγκεντρωτική διδασκαλία³, «η διδασκαλία εκείνη που συγκεντρώνει το υλικό της διδασκαλίας γύρω από ωρισμένες μεγάλες ενότητες» (Παπαμαύρος, 1930: 142-143), η κατεξοχήν διδακτική αρχή του Παπαμαύρου, πρόδρομος της διαθεματικής προσέγγισης (Αθανασιάδης, 2005) παρά τις όποιες διαφορές μεταξύ τους (Ματσαγγούρας, 2009: 28-30),

β) η απορρέουσα ολική θεώρηση ως τρόπο μάθησης, μιας και σύμφωνα με την κύρια αρχή των πρωτοπόρων της Σχολής της Μορφολογικής Ψυχολογίας (Gestalt) ο ανθρώπινος εγκέφαλος λειτουργεί ολιστικά, σχηματίζοντας ενιαία σύνολα παραστάσεων. Τα μαθησιακά αποτελέσματα βελτιστοποιούνταν «προσφέροντας αυθεντική και ολιστική θέαση των υπό εξέταση ζητημάτων, όπως αυτά συμβαίνουν στην ίδια τη φύση και τη ζωή» (Κούσουλας, 2004: 28)⁴.

γ) το σχολείο εργασίας, το οποίο έχοντας ως αρχή την εργασία για κάθε μάθημα και όχι ως ιδιαίτερο μάθημα, δεν έκανε «διάκριση ανάμεσα στη χειρωνακτική και τη θεωρητική πνευματική εργασία» (Παπαμαύρος, 1930: 80). Στηριζόταν στη δράση της βουλησιαρχικής ψυχολογίας (Παπαμαύρος, 1930: 76, 108).

δ) η συνεργατική μάθηση και η μαθητοκεντρική αρχή διδασκαλίας, παράλληλα με τη διδασκαλία κάθε μαθήματος με μέθοδο ανακαλυπτική, ίδια με αυτήν που εφαρμόζεται κατά την ερευνητική διαδικασία της κάθε επιμέρους επιστήμης (Παπαμαύρος, 1930:112). Π.χ. η ανακάλυψη της ιστορικής αλήθειας από το μαθητή να γίνεται μέσα από την έρευνα των σχετικών ιστορικών πηγών (Παπαμαύρος, 1930: 114-115) .

Τα Διδασκαλεία, ως θεσμός εκπαίδευσης των δασκάλων, εκείνη την περίοδο, λίγο πριν από την αντικατάστασή τους από τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες, ήταν χώροι άνθησης του δημοτικισμού και της μεθοδολογίας του Σχολείου Εργασίας. Οι προοδευτικοί παιδαγωγοί μάλιστα -οι οποίοι δίδασκαν σε αυτά- ήθελαν τους σπουδαστές των πολυτάξιων Διδασκαλείων να τους αποσπάσουν από τη γενική εκπαίδευση πριν τη βαθμίδα του κλασικιστικού Γυμνασίου εκπαιδευοντάς τους για αρκετά έτη σε αυτά προκειμένου να τους προετοιμάσουν να ασκήσουν το μελλοντικό τους επάγγελμα (Δημαράς, 1985: σή'-σθ'). Με αυτόν τον τρόπο όμως, ήταν ευκολότερη η μομφή από την πλευρά των συντηρητικών κλασικιστών για ταύτιση των προοδευτικών- δημοτικιστών με τους κομμουνιστές⁵. Κάτι τέτοιο έγινε και με

³ Η Ενιαία Συγκεντρωτική Διδασκαλία διαμορφώθηκε γύρω από δύο παραδόσεις: α) του Bernard Otto-πιο ελευθεριάζουσα- όπου «αφετηρία του μαθήματος αποτελεί ο διάλογος, αφήνοντας να λειτουργήσει παράλληλα το ειδικό μάθημα» και β) του μοντέλου της Λειψίας του W. Albert, το οποίο «θέτει στο κέντρο της ΕΣΔ θεματικές ενότητες, που αποτελούν τον πυρήνα του διακλαδικού μαθήματος» (Χρυσοφίδης, 2006: 49-50). Ο Μ. Παπαμαύρος -είχε περάσει και από τη Λειψία αλλά ήταν και μαθητής του Β. Otto- φαίνεται να τάχθηκε τελικά περισσότερο με τη δεύτερη παράδοση (Παπαμαύρος, 1930: 135-136). Γενικότερα, η παιδαγωγική του Β. Otto έδινε εμπιστοσύνη στο παιδί και βασιζόταν στις ερωτήσεις του (Reble, 2008: 453). Το μοντέλο της Λειψίας, το οποίο και επικράτησε στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στην πορεία του χρόνου, οδήγησε την Ενιαία Συγκεντρωτική Διδασκαλία σε φορμαλιστικές ατραπούς. Η Ενιαία Συγκεντρωτική Διδασκαλία σε σχέση με τη μέθοδο project ήταν επικεντρωμένη περισσότερο στο μάθημα, ενώ η τελευταία ήταν προσαρμοσμένη στα ενδιαφέροντα των μαθητών (Χρυσοφίδης, 2006: 50-52).

⁴ Η θεώρηση αυτή ήταν αντίθετη με τα στάδια του Έρβαρτου, τα οποία σύμφωνα με τον Μ. Παπαμαύρο «κομμάτιαζουν τη ζωή» και δεν έκανε «διάκριση ανάμεσα στη χειρωνακτική και τη θεωρητική πνευματική εργασία» (Παπαμαύρος, 1930: 71).

⁵ Ο Μ. Παπαμαύρος, κατά την ανορθωτική προσπάθεια των ετών 1924-26 στο Μαράσλειο Διδασκαλείο και την Παιδαγωγική Ακαδημία απολύθηκε μετά το ξέσπασμα της υπόθεσης των Μαρασλειακών, παρότι η κύρια κατηγορία αφορούσε τους Αλέξανδρο Δελμούζο, Δημήτρη Γληνό και Ρόζα Ιμβριώτη (Ρεπούση, 2012). Στο Μαράσλειο Διδασκαλείο, ως υποδιευθυντής αυτού δίδαξε *Γενική* και *Ειδική Διδακτική* και στην Παιδαγωγική Ακαδημία *Θεωρητική Παιδαγωγική*. Εκείνη την περίοδο εξέδωσε τριάντα έξι τεύχη του Περιοδικού *Εργασία*, το οποίο στη Λαμία μετονόμασε σε *Εργασία και*

τον Μ. Παπαμαύρο. Στη δίωξή του στη Λαμία πρωτοστάτησε από την πρώτη στιγμή της άφιξης του Παπαμαύρου (Σακελλαρίου, 1985: 48-49) ο εκδότης και διευθυντής της εφημερίδας «Ο Ρουμελιώτης» Ευάγγελος Λαχανοκάρδης, το «πραγματικό αφεντικό» της αντιβενιζελικής και φιλοβασιλικής «Πανελληνίας Ενώσεως Δημοδικασκάλων αμφοτέρων των φύλων» (Νούτσος, 2014: 48). Μετά από συνεχείς αναφορές σε φύλλα της παραπάνω εφημερίδας για «κομμουνιστική προπαγάνδα στο Διδασκαλείο», για «μαλλιαροκομμουνιστές» ο Παπαμαύρος παραπέμφθηκε σε δίκη στο τέλος του 1931 και τελικά απολύθηκε από το Διδασκαλείο Λαμίας με απόφαση του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου τον Ιούνιο του 1933 (Α.Π.Θ- Φιλοσοφική Σχολή- Συνεδρία 413, 1944: 1-3). Σε σχέση με τη δίωξή του στη Λαμία, ως προς την ταυτότητα των μελών, δεν μπορεί να γίνει σαφής και άμεση αναφορά σε ταξικούς συσχετισμούς, σε ταξικές αναγωγές. Η επαγγελματική κατηγοριοποίηση των κατηγορών και των υποστηρικτών του, όπως παρουσιάστηκαν σε αντίστοιχες μελέτες (Σακελλαρίου, 1985: 76-77) (Φύκας, 1985: 120) δίνει τα παρακάτω δεδομένα:

Επαγγελματική κατηγορία	ΚΑΤΗΓΟΡΟΙ (92 υπογράφωντες)	ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΕΣ (82 υπογράφωντες)
Έμποροι	33	18
Μικροεπιτηδευματίες	22	22
Απόστρατοι αξιωματικοί	9	
Κτηματίες	5	4
Γιατροί	3	
Δικηγόροι	7	12
Βιομήχανοι	4	
Επιχειρηματίες	3	3
Υπάλληλοι	2	5
Τραπεζίτης	1	
Εργολάβοι-Μηχανικοί	1	2
Εκπαιδευτικοί		1
Φοιτητές	1	4
Συνταξιούχος	1	
Χωρίς επαγγ/τική ιδιότητα		11

Έτσι, δεν μπορεί να κάνει κανείς αναφορά, ως προς τους κατηγορούς ότι «τον κύριο όγκο των οργισμένων» αποτελούν οι έμποροι κι οι μικροεπιτηδευματίες, αυτοί που, βασικά, κρατούν το ενεργητικό κεφάλαιο της πόλης, το χρήμα» ή ότι οι κτηματίες «αποτελούσαν τα κατάλοιπα του φεουδαλισμού κι έτρεμαν για την εξαγγελλλόμενη απαλλοτρίωση» (Σακελλαρίου, 1985: 78). Αυτό το οποίο φαίνεται ως τάση είναι μεγαλοαστικά στρώματα της πόλης (βιομήχανοι, γιατροί -μεγαλογιατροί πιθανόν- και ένας τραπεζίτης) καθώς και το παραδοσιακών αξιών σώμα των αξιωματικών του στρατού να εναντιώνονται στον Μ. Παπαμαύρο. Στους υπερασπιστές του εκπροσωπούσαν περισσότερο τα μικροαστικά στρώματα. Σημαντικό ως προς το

Ζωή. Επίσης, εκεί πρωτοστάτησε παρουσιάζοντας την πρότασή του για τη σχολική κοινότητα (Δημαράς, 1985: λε') επηρεασμένος από την εμπειρία του στο εξοχικό παιδαγωγείο της Haubinda του Hermann Lietz (Παπαμαύρος, 1961: 305) και εφάρμοσε για πρώτη φορά την Ενιαία Συγκεντρωτική Διδασκαλία (Κοντομήτρος, 2006: 505-507). Ήταν ήδη μέλος του Εκπαιδευτικού ομίλου (Δημαράς, 2004: 155) και ενέκρινε τις πολιτικές επιλογές για την εκπαίδευση της ηγετικής τριανδρίας Δελμούζου- Γληνού- Τριανταφυλλίδη. Κατά τη διάσπαση του σωματίου το 1927 αντιτάχθηκε στον Δ. Γληνό και στις θέσεις του για α) το έθνος ως εμπόδιο στον ανθρωπισμό και β) το ζήτημα του μαθήματος των Θρησκευτικών και της Διδασκαλίας του (Νούτσος, 1990: 244).

ανυπόστατο της δίωξης κατά του Μ. Παπαμαύρου ήταν και το ότι οι δικηγόροι της πόλης της Λαμίας που τον υπερασπίστηκαν υπερτερούσαν αριθμητικά σε σχέση με τους κατηγορούς του. Αξίζει να αναφερθεί και η παντελής σχεδόν απουσία εκπαιδευτικών, τόσο στους κατηγορούς, όσο και στους υποστηρικτές του. Μόνο ένας δημοδιδάσκαλος βρέθηκε να τον υποστηρίζει -συνεπεία μάλλον του δημόσιου χαρακτήρα του επαγγέλματός τους σε μια συγκυρία αβεβαιότητας και αλλεπάλληλων πολιτικών μεταβολών.

2. ΣΤΗΝ «ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ»

Επόμενος σημαντικός σταθμός στην πορεία της ζωής και του έργου του Παπαμαύρου απετέλεσε η συμμετοχή του στην προσπάθεια της «Κυβέρνησης του Βουνού». Στην Εθνική Αντίσταση. Το φθινόπωρο του 1943 το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ) με μυστική πρόσκληση τον κάλεσε στην Ελεύθερη Ελλάδα να προσφέρει τις υπηρεσίες του, έπειτα μάλλον από πρόταση του Δ. Γληνού (Σακελλαρίου, 1985: 110). Φτάνοντας εκεί βρήκε κορυφαίες προσωπικότητες της παιδαγωγικής, τον Κώστα Σωτηρίου και τη Ρόζα Ιμβριώτη, καθώς και τους Καθηγητές Αλέξανδρο Σβώλο, Άγγελο Αγγελόπουλο και Πέτρο Κόκκαλη⁶. Συμμετείχε στην εκπόνηση του «Σχεδίου μιας Λαϊκής Παιδείας», το οποίο υποβλήθηκε από δύο επιτροπές, μία της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων (Ε.Π.Ο.Ν) και μία του Ε.Α.Μ προς τη Γραμματεία της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α) (Σκαλιδάκης, 2014: 305).

Την άνοιξη του 1944 αποφασίστηκε από τη Γραμματεία Παιδείας της Π.Ε.Ε.Α η ίδρυση δύο Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων στην Ελεύθερη Ελλάδα, το ένα στο Καρπενήσι και το άλλο στην Τύρνα (Ελάτη) της Θεσσαλίας με σκοπό «τον καταρτισμό προσωρινών δασκάλων για τα δημοτικά σχολεία». Ως διευθυντές του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου στο Καρπενήσι ορίστηκαν ο Κ. Σωτηρίου και ο Μ. Παπαμαύρος, ενώ στο αντίστοιχο της Τύρνας η Ρόζα Ιμβριώτη. Τα δύο αυτά Παιδαγωγικά Φροντιστήρια λειτούργησαν ως πρότυπα και για άλλα που ακολούθησαν στην «Ελεύθερη Ελλάδα» (Σκαλιδάκης, 2014: 306). Σε αυτά, σύμφωνα με ένα από τα τελευταία δημοσιευμένα κείμενα του Παπαμαύρου «έπρεπε μέσα σε 2-2 ½ μήνες να περάσουμε όλη την ύλη που διδασκόταν στις δημόσιες Παιδαγ. Ακαδημίες» (Παπαμαύρος, 1962: 405). Τον Αύγουστο του 1944 μετά την επίθεση των γερμανών στο Καρπενήσι, το Παιδαγωγικό φροντιστήριο μεταφέρθηκε στο ορεινό χωριό Τροβάτο «στην εκκλησία του κάτω μαχαλά». Σε εκείνο το χωριό, κατά προσωπική μαρτυρία του ίδιου του Μ. Παπαμαύρου έγραψε το Αναγνωστικό για τις δύο μεγαλύτερες τάξεις του Δημοτικού «Ελεύθερη Ελλάδα» (Παπαμαύρος, 1962: 406)⁷.

⁶ Κατά τραγική σύμπτωση όλοι οι παραπάνω διώχθηκαν την περίοδο μετά την κατοχή. Η συμμετοχή τους στην αντίσταση λειτούργησε, στο πλαίσιο των έκτακτων μέτρων του μετεμφυλιακού κράτους, ως αιτία κατοπινής τιμωρίας.

⁷ Ο Αλ. Δελμούζος, μεσούντος του εμφυλίου πολέμου στάθηκε επικριτικά ως προς το περιεχόμενο του αναγνωστικού αυτού, όπως και απέναντι στα «Αετόπουλα» τα οποία υπήρξαν καρπός της ίδιας συγκυρίας. Καταρχάς τα ενέταξε στη γενεαλογία και τα θεώρησε συνέπεια της πολιτικοποίησης της παιδείας η οποία ξεκίνησε με την Ε.Ο.Ν του Ι. Μεταξά, κορυφώθηκε με την κατοχή και «δυνάμωσε τον πρώτο μεταπολεμικό χρόνο» (Δελμούζος, 1947: 9). Καταδίκασε το περιεχόμενο των αναγνωστικών στα οποία: α) οι εθνικοί αγώνες περιορίζονταν στην κατοχή (Δελμούζος, 1947: 102), παρουσιάζονται ως αγώνες αποκλειστικά του Ε.Α.Μ, του Ε.Λ.Α.Σ, της Ε.Π.Ο.Ν και της Π.Ε.Ε.Α με το λαό να αποτελεί απλό ενεργούμενό τους, β) «το αίμα γίνεται το μόνο και το πιο αποτελεσματικό μέσο για την πρόοδο και γ) «σκοτώνεται η πνευματική αυθυπαρξία του παιδιού και ζυμώνεται η ψυχή με το μίσος και το αίμα» (Δελμούζος, 1947: 111), παρότι τα αναγνωστικά γράφτηκαν από εκπαιδευτικούς και εξειδικευμένους παιδαγωγούς.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι την ίδια χρονική περίοδο, συζητήθηκε και η υποψηφιότητά του για την Έδρα της Παιδαγωγικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Έδρα η οποία ήταν σε χηρεία ύστερα από την οριστική απομάκρυνση του Αλ. Δελμούζου αμέσως μετά τον πόλεμο. Μετά το πέρας της διαδικασίας, στις 23 Μαρτίου 1944 έλαβε μία μόνο θετική ψήφο για τη θέση του τακτικού καθηγητή. Ο Γιάννης Ιμβριώτης στην εισήγησή του τόνισε ότι «τόν κρίνω μόνο από επιστημονική άποψη και τόν θεωρώ άριστο παιδαγωγό» καταλήγοντας: «είναι ικανός να διδάξει σαν τακτικός καθηγητής» (Α.Π.Θ-Φιλοσοφική Σχολή- Συνεδρία 413, 1944: 6,12 αντίστοιχα). Οι αιτιάσεις των καθηγητών της σχολής είχαν να κάνουν με το ότι α) δεν είχε δημόσια θέση μετά την οριστική απόλυσή του από το Διδακκαλείο Λαμίας το 1933, β) είχε σχέση περισσότερο με την πρώτη εκπαιδευτική βαθμίδα και την εκπαίδευση των δασκάλων, γ) δεν είχε μόρφωση κλασικού φιλόλογου. Στην τελική επιλογή τους σίγουρα βάρυνε και η εύθραυστη πολιτική συγκυρία της περιόδου.

3. Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Μετά την απελευθέρωση της χώρας άρχισε μια νέα, πιο μαρτυρική περίοδος για τον Παπαμαύρο. Σε μια πρώτη φάση κατηγορήθηκε για δωσιλογισμό και για συνεργασία με τους Γερμανούς (Σακελλαρίου, 1985:130-131) χωρίς να αποδειχθούν οι κατηγορίες⁸. Πιο συγκεκριμένα, κατηγορήθηκε για παράνομο εμπόριο ξύλων την περίοδο της κατοχής με τα οποία προμήθευε τους κατακτητές, παρότι μέσα στο δικαστήριο αποδείχθηκε ότι «δεν ενεργούσε σαν έμπορος για λογαριασμό του, αλλά σαν διερμηνέας των Γερμανών, τον πρώτο καιρό της κατοχής» (Ελεύθερη Ελλάδα, 1947). Παρόλα αυτά, καταδικάστηκε σε ειρκτή έξι χρόνων. Παρέμεινε έγκλειστος στις φυλακές Χατζηκώστα όταν τέθηκε σε ισχύ το Γ΄ ψήφισμα του Ιουνίου του 1946 όπου κατηγορήθηκε σε μια δεύτερη φάση ως φίλα προσκείμενος -αυτή τη φορά- στον κομμουνισμό⁹. Η περίπτωσή του μοιάζει με το γενικότερο κατηγορητήριο προς του κομμουνιστές από τους εθνικόφρονες κατά τη μετεμφυλιακή Ελλάδα:ως συνεργάτες αρχικά των κατακτητών και κατόπιν των κομμουνιστών. Η φυλάκισή του -φυλακές Χατζηκώστα, Γυάρος, Αίγινα, φυλακές Αβέρωφ διαδοχικά- κράτησε συνολικά 6 ½ χρόνια, έως τις 25 Αυγούστου 1952.

Μετά την αποφυλάκισή του προβαίνει στην αυτοέκδοση δύο βιβλίων του. Την ίδια χρονιά, κάνει επανέκδοση των διδακτικών αρχών του σχολείου εργασίας, με εικοσιτέσσερα γράμματα αυτή τη φορά, προσαρμοσμένα και στις ανάγκες της μέσης εκπαίδευσης και το 1955 επανεκδίδει την ειδική διδακτική του σχολείου εργασίας. Εκφράζει το παράπονο και την απογοήτευσή του μετά από αλλεπάλληλες διώξεις και έξι χρόνια φυλακή, απογοητευμένος μάλλον και από το μετεμφυλιακό πολιτικοϊδεολογικό πλαίσιο:

«Στο Υπουργείο της Παιδείας έλεγαν πως ήμουν κομμουνιστής. *Εγώ όμως δεν ήμουν κομμουνιστής! Γενικά δεν ήθελα να κάνω κοινωνική δράση. Ήθελα να εξυπηρετήσω το λαό μας με την εκπαιδευτική μου δράση.* [...] Γιατί ναρθώ στην Ελλάδα; Γιατί δεν έμενα στη Γερμανία, όπου είχα ζηλευτή θέση και σήμερα, από πολλούς, θα ήμουν σ' ένα πανεπιστήμιο; Να πως με πλέρωσε η Ελλάδα, για την

⁸ Τα περί συνεργασίας με τους Γερμανούς, ακόμη και της γυναίκας του μάλλον δεν ευσταθούν (Καλαντζής, 1985: 193).

⁹ Το Γ΄ ψήφισμα, ως γνωστόν θέσπιζε το «αντεθνικό έγκλημα». Με βάση αυτό, απειλούνταν με αυστηρότατες ποινές από έκτακτα στρατοδικεία, με προφυλάκιση επ' αόριστο και με φυλάκιση χωρίς παραπομπή σε δίκη όσοι προσπαθούσαν να διαδώσουν ιδέες που έτειναν στην απόσπαση μέρους της Ελληνικής επικράτειας (Μαργαρίτης, 2002: 156-165). Έτσι «τιμωρούνταν πρωτίστως το φρόνημα και δευτερευόντως μόνο η πράξη» (Αλιβιζάτος, 1999).

οποία έκαμα τη θυσία να τ' αφήσω όλα στη Γερμανία και να ρθώ να την υπηρετήσω» (οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο) (Παπαμαύρος, 1955: 125)¹⁰.

Κατά τη δεκαετία του '50 συνέχισε τη συμπόρευσή του με την αριστερά. Ο επόμενος σταθμός του Παπαμαύρου ήταν η κάθοδός του στις βουλευτικές εκλογές του 1958 με το συνδυασμό της ΕΔΑ, η οποία με τη βοήθεια και των ψηφοφόρων του -εκτός νόμου- ΚΚΕ, έγινε αξιωματική αντιπολίτευση λαμβάνοντας το 25% των ψήφων του εκλογικού σώματος. Στις εκλογές εκείνες κατέβηκε υποψήφιος στη γενέτειρά του τη Χίο, χωρίς όμως να εκλεγεί¹¹. Παράλληλα με την πολιτική, συνέχισε να ενδιαφέρεται για την επιστήμη του. Δέχεται προσκλήσεις να μιλήσει σε γερμανικά πανεπιστήμια, όπως το ιστορικό πανεπιστήμιο του Humboldt του Βερολίνου και στο Ινστιτούτο του Dr. Winter (Σακελλαρίου, 1985: 169-170) χωρίς η συνεργασία να ευοδωθεί. Όμως οι ελληνικές κυβερνήσεις της εποχής του εμπόδισαν την επικοινωνία με το επιστημονικό κοινό του εξωτερικού απαγορεύοντάς του ουσιαστικά να βγει από τη χώρα, μιας και του στέρησαν το διαβατήριο.

Η επιστημονική ενασχόληση καταλήγει στη συγγραφή το 1961 του τελευταίου βιβλίου του, το «Σύστημα νέας παιδαγωγικής». Ήδη από τον πρόλογο καθιστούσε σαφές για την παιδαγωγική που εμπειρείχε αυτό: «Είναι μία υλιστική Παιδαγωγική, στηριγμένη πάνω στη μαρξιστική- λενινιστική Θεωρία του Διαλεκτικού Υλισμού [...] είναι η Παιδαγωγική της σοσιαλιστικής ελληνικής Κοινωνίας [...] η Παιδαγωγική, που θα εξυπηρετήσει τη σοσιαλιστική Κοινωνία» (Παπαμαύρος, 1961:15). Αυτή την παιδαγωγική την αντιπαρέθεσε με την αστική και καθεμιά τη συσχέτισε με την υλική συγκρότηση της κοινωνίας. Σε αυτή την κατεύθυνση είχε ήδη μεταφράσει και δύο έργα του Ανατόλι Μακαρένκο (Μακαρένκο, 1956, 1959).

Λίγο καιρό πριν είχε και πάλι προκηρυχθεί προς πλήρωση η έδρα της Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική σχολή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ο Μ. Παπαμαύρος, αν και πολύ ηλικιωμένος, ετοίμασε και πάλι αίτηση υποψηφιότητας. Με την αίτησή του προς την κοσμητεία της σχολής τόνισε ότι του ήταν δύσκολο για ένα διάστημα να προβεί στη συγγραφή νέων βιβλίων, λόγω των δύσκολων συνθηκών του βίου του. Επεσήμαινε όμως ότι είχε έτοιμο σε όλα τα κεφάλαιά το βιβλίο του «Σύστημα Νέας Παιδαγωγικής» το οποίο ήθελε λίγο ακόμη καιρό προκειμένου να γίνουν οι τελευταίες διορθώσεις πριν την έκδοσή του. Επίσης, στο ίδιο υπόμνημά του παρουσίασε ένα ακόμη χαρακτηριστικό της επιστημονικής του ιδιότητας, ζητούμενο για τους καθηγητές του χώρου των Επιστημών της Αγωγής ακόμη και σήμερα: «Ας μου επιτρέψει η Σεβαστή Σχολή να αναφέρω ότι είμαι ο μόνος Έλληνας ειδικός παιδαγωγός. Όσοι άλλοι κατέχουν παιδαγωγικές θέσεις είναι ή φιλόλογοι ή μαθηματικοί οι οποίοι ήκουσαν επί διετίας παιδαγωγικά μαθήματα εις ξένα πανεπιστήμια, ως ορίζει ο νόμος» (Σακελλαρίου, 1985: 171) . Η έδρα παρέμεινε και πάλι κενή. Θα ήταν δύσκολο να εκλεγεί έχοντας ολοκληρώσει τη διατριβή του σαράντα και πλέον χρόνια πριν την περίοδο αυτή -ακόμη και σε μια φιλελεύθερων αποχρώσεων σχολή- ένας παιδαγωγός ο οποίος είχε περάσει από τον Lietz στον Μακαρένκο, σε αντιστοιχία με την πορεία του Δ. Γληνού, ο οποίος σύμφωνα με

¹⁰ Επίσης, για τη δίωξή του στο Διδασκαλείο Λαμίας ανέφερε ότι μάταια προσπάθησε να πείσει τους δικαστές ότι καλλιεργήθηκε το θρησκευτικό συναίσθημα με κάθε τρόπο (πρωινή προσευχή, δημιουργία χορωδίας ψαλτών) και ότι θεωρούσε το μάθημα των Θρησκευτικών ως σημαντικό για την ευσέβεια των μαθητών (Παπαμαύρος, 1955: 124). Οι θέσεις του περί του μαθήματος των Θρησκευτικών, τις οποίες δημοσίευσε σε δύο άρθρα στο *Διδασκαλικό Βήμα* της περιόδου, φαίνεται ότι επιβάρυναν σημαντικά τη θέση του κατά την τελική απόφαση του Εκπαιδευτικού συμβουλίου το 1933 (Α.Π.Θ- Φιλοσοφική Σχολή- Συνεδρία 413, 1944: 1-3).

¹¹ Στις εκλογές εκείνες πήρε 804 ψήφους. Βουλευτής εκλέχθηκε ο νεοκανιανός καθηγητής Φιλοσοφίας και ακαδημαϊκός Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος (Σακελλαρίου, 1985: 167-168).

πρόταση αυτοβιογραφικού σχεδιάσματος, κατά τον Φίλιππο Ηλιού είχε περάσει από τον Μυστριώτη στο Λένιν (Ηλιού, 1983: 11). Θα ήταν δύσκολο, σε μια περίοδο όπου και μόνο για τις ιδέες σου μπορούσε εύκολα κανείς να σε οδηγηθεί στη φυλακή. Κάτι το οποίο ξανάγινε για τον Μ. Παπαμαύρο με αφορμή την κυκλοφορία του τελευταίου του βιβλίου. Πιο συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 1961 στο Αγρίνιο μετά τη διανομή του βιβλίου του, έγινε καταγγελία στην Ασφάλεια από καθηγητή θεολόγο. Ανακριτής της υπόθεσης ορίστηκε ο Χρήστος Σαρτζετάκης. Με βάση το τελικό πόρισμα της ανάκρισης κρίθηκε ένοχος για παράβαση άρθρων του Α.Ν 509/1947, ενώ ακόμη θεωρούνταν από τα δικαστήρια σε ισχύ το Γ΄ Ψήφισμα (Αλιβιζάτος, 1999) (Επιθεώρηση Τέχνης, 1962: 110-111). Προφυλακίστηκε και κλείστηκε στις επανορθωτικές φυλακές Αγρινίου. Έπειτα από τη σύλληψη και τη φυλάκισή του διατάχθηκε κατάσχεση των βιβλίων που βρίσκονταν στα βιβλιοπωλεία και στα ταχυδρομεία της χώρας. Η τακτική δίκη, το Νοέμβριο του 1961, όπου αθώωθηκε έγινε στην Πάτρα και ως μάρτυρες υπεράσπισης κατέθεσαν οι Γιάννης Ιμβριώτης και Κώστας Σωτηρίου. Άλλωστε, για αυτή την υπόθεση από τις στήλες του τον είχε υποστηρίξει και το περιοδικό της Αριστεράς *Επιθεώρηση Τέχνης* (Επιθεώρηση Τέχνης, 1962: 110-111). Στο ίδιο περιοδικό παρουσίασε τον επικήδειό του η Ρόζα Ιμβριώτη, το Μάιο του 1963 τονίζοντας το σισύφειο έργο του (Ιμβριώτη, 1963).

Παρόλη όμως την ιδεολογική στροφή του μάλλον δεν έγινε απόλυτα αποδεκτός από το αριστερό εκπαιδευτικό ρεύμα¹². Κάτι το οποίο φάνηκε από τη μη συμπερίληψη -μετά το θάνατό του- αυτοτελούς άρθρου-έργου του στο συλλογικό τόμο της Επιτροπής Παιδείας της Ε.Δ.Α «Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» το 1966. Στην έκδοση του 1966, από τις 422 σελίδες του τόμου, το μόνο σχετιζόμενο με τον Παπαμαύρο (μιας και στη σύνταξη του οποίου πρωταγωνίστησε ο εν λόγω παιδαγωγός) ήταν το «Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας» του Ε.Α.Μ και της Ε.Π.Ο.Ν. Παρόλα αυτά, αναφέρεται μόνον ο Δ. Γληνός ως εμπνευστής του (Επιτροπή Παιδείας Ε.Δ.Α, 1966: 37-75). Σε αυτό ας έχουμε κατά νου, πέρα από το ότι τα περισσότερα δημοσιεύματά του ήταν πιο επιστημονικά παρά πολιτικά, και το ότι απουσίαζε κατά τη γενέθλια πράξη ίδρυσης του αριστερού εκπαιδευτικού ρεύματος, τη Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» το 1927 (Διακήρυξη, 1927: 578-598), αμέσως μετά τη διάσπαση του σωματείου. Τότε, που ο Μ. Παπαμαύρος είχε ταχθεί με τη μειοψηφούσα πλευρά του Αλέξανδρου Δελμούζου και το φιλελεύθερο εκπαιδευτικό ρεύμα, εξαιτίας της αντίδρασής του στις θέσεις της πλευράς του Δημήτρη Γληνού σχετικά με τη σημασία των Θρησκευτικών, θέμα για το οποίο ήρθε σε αντιπαράθεση και με το συντηρητικό εκπαιδευτικό ρεύμα και του στέρησε τελικά και οριστικά την όποια επιτελική θέση στην ελληνική δημόσια εκπαίδευση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ- ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασιάδης, Χ., Ο Μιχάλης Παπαμαύρος και το Σχολείο Εργασίας, *Παιδεία* (ένθετο εφημερίδας «Αυγή»), 4, Ιούλιος 2005, 18-21
- Αλιβιζάτος, Ν., Πως το Σύνταγμα μπήκε στο περιθώριο, *Το Βήμα* (αφιέρωμα: 50 χρόνια μετά τον εμφύλιο), 17 Οκτωβρίου 1999
- Α.Π.Θ- Φιλοσοφική Σχολή- Συνεδρία 413, 23 Μαρτίου 1944, 1-13
- Δελμούζος, Αλ. (1947). *Παιδεία και Κόμμα*. Αθήνα: Αλικιώτης
- Δημαράς, Αλ. (1985). *Μίλτος Κουντουράς: Κλείστε τα σχολεία (Εκπαιδευτικά Απαντα)*. Αθήνα: Γνώση, τόμ. Α΄

¹² Για τα τρία εκπαιδευτικά ρεύματα (φιλελεύθερο, αριστερό, συντηρητικό) και τους φορείς συγκρότησής τους, κυρίως κατά τη μεταπολεμική περίοδο (Χαραλάμπους, 1990: 38-101).

- Δημαράς, Αλ. (1994). Εκπαιδευτικός όμιλος- Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνθεση- Περιγραφή- Εκτιμήσεις. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», Αναγέννηση, τομ. Α΄, 11-12, Ιούλιος- Αύγουστος 1927, 578-598
- Η θέση και οι σκοποί της παιδείας (Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας), στο: Επιτροπή Παιδείας της Ε.Δ.Α. (1966). *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*. Αθήνα: Προοδευτική Παιδεία, σ. 37-75
- Η περίπτωση Παπαμαύρου, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. ΙΕ΄, 85, 110-111
- Ηλιού, Φ. (1983). Από τον Μιστριώτη στον Λένιν, στο: Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιμ.). *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και Φιλόσοφος*. Αθήνα: Gutenberg, 11-23
- Ιμβριώτη, Ρ., Μιχάλης Παπαμαύρος: η πνευματική πορεία του δασκάλου, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. ΙΖ΄, Μάιος 1963, 474-477
- Καλαντζής, Κ. (1985). *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού: Κώστας Σωτηρίου, Ρόζα Ιμβριώτη, Μιχάλης Παπαμαύρος. Οι τρεις φωτισμένοι παιδαγωγοί και αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης*. Αθήνα: Δίπτυχο
- Κοντομήτρος, Γ. (2006). *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*. Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας
- Κούσουλας, Φώτης (2004). *Σχεδιασμός και εφαρμογή διαθεματικής διδασκαλίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ατραπός.
- Μακαρένκο, Αν. (1956). *Ο δρόμος προς τη ζωή* (μτφρ. Μ. Παπαμαύρος). Αθήνα: Γνώσεις
- Μακαρένκο, Αν. (1959). *Οι γονείς και τα παιδιά τους* (μτφρ. Μ. Παπαμαύρος). Αθήνα: Δίφρος
- Μαργαρίτης, Γ. (2002). *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, τόμ. Α΄
- Μαρτίνου- Κανάκη, Σ. (2009). *Το κίνημα της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής και η επίδρασή του στο παιδαγωγικό έργο του Μιχάλη Παπαμαύρου*. Αθήνα: Gutenberg
- Ματσαγγούρας, Ηλ. (2009). *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση. Εννοιοκεντρική Αναπλαισίωση και Σχέδια Εργασίας*. Αθήνα: Γρηγόρης
- Νούτσος, Χ. (1990). *Ιστορία της Εκπαίδευσης και ιδεολογία. Όψεις του μεσοπολέμου*. Αθήνα: ο Πολίτης
- Νούτσος, Χ. (2014). *Πνεύμα στασιαστικόν. Ο σύλλογος των Δημοδιδασκάλων του νομού Ιωαννίνων (1920)*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Paramawros, M. (1916). *Vorschläge zu einer Reform der griechischen Schulverfassung*. Διδακτορική διατριβή, ανέκδοτη. Ιένα
- Παπαμαύρος, Μ., Ο Dr. Lietz και το έργο του, *Δελτίον Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τομ. Η΄, 1920, 100-115
- Παπαμαύρος, Μ., Η οργάνωση και η ζωή της σχολικής κοινότητας. Τρία παραδείγματα από τα εξοχικά παιδαγωγεία του Dr. Lietz, *Δελτίον Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τομ. Ι΄, 1922, 227-233
- Παπαμαύρος, Μ. (1930). *Διδαχτικές αρχές του σχολείου εργασίας. Είκοσι γράμματα στον Έλληνα δάσκαλο*. Λαμία: Κ. Μαυροειδής
- Παπαμαύρος, Μ. (1955). *Ειδική διδακτική του σχολείου εργασίας. Είκοσι γράμματα στον Έλληνα εκπαιδευτικό* (β΄ έκδοση). Αθήνα, χ.ε.
- Παπαμαύρος, Μ. (1961). *Σύστημα νέας παιδαγωγικής*. Αθήνα, χ.ε.
- Παπαμαύρος, Μ., Η παιδεία στην ελεύθερη Ελλάδα τον καιρό της κατοχής, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Ι΄, Μάρτιος- Απρίλιος 1962, 87-88, 405-406

- Παπαμαύρου και Σωμερίτης: αντιδημοκρατική εμπάθεια με τη μάσκα της δικαιοσύνης, *Ελεύθερη Ελλάδα, Τετάρτη 25 Ιουλίου 1945*
- Ρεπούση, Μ. (2012). *Τα Μαρασλειικά (1925-1927)*. Αθήνα: Πόλις
- Reble, ΑΙ. (2008). *Ιστορία της παιδαγωγικής* (μτφρ. Θ. Χατζηστεφανίδης- Σοφία Χατζηστεφανίδου- Πολυζώη) . Αθήνα: Παπαδήμας
- Röhrs, Η. (1986). *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης* (μτφρ. Σ. Μπουζάκης- Δ. Δεληκωνσταντής). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης
- Σακελλαρίου, Χ. (1985). *Μιχάλης Παπαμαύρος*. Αθήνα: Gutenberg
- Σκαλιδάκης, Γιαν. (2014). *Η ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*. Αθήνα: Ασίνη
- Traverso, Επ. (2013). *Οι ρίζες της Ναζιστικής βίας. Μια Ευρωπαϊκή γενεαλογία* (μτφρ. Ν. Κούρκουλος). Αθήνα Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου
- Φύκας, Π., Εκπαίδευση και Μιχαήλ Παπαμαύρος στη Λαμία (1928-1933), *Φθιωτικά Χρονικά*, 6, 1985, 112-128
- Χαραλάμπους, Δ. (1990). *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)*. Διδακτορική διατριβή, ανέκδοτη. Θεσσαλονίκη
- Χαρίτος, Χ., Κανδύλα, Ι., Κοντομήτρος, Γ. (2002). *Τα Διδασκαλεία Λαμίας και Καρπενησίου. Συμβολή στην τοπική εκπαιδευτική ιστορία*. Αθήνα: Gutenberg
- Χρυσαφίδης, Κ. (2006). *Βιωματική- επικοινωνιακή διδασκαλία. Η εισαγωγή της μεθόδου project στο σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg